

Inhoud

Inleiding	
Door Jessica Durlacher	7
Peterchens Mondfahrt	13
Kaarsen en fakkels	18
Verjaardag	31
De drenkeling	40
Maria en Lena	47
Schooltijd	58
Landverhuizen	68
Niet verstaan	81
Gabel	111
Het begin van een reis	128
Strepen aan de hemel	141
Quarantaine	158
Verboden lessen	172
De illusionisten	185
Bevrijdingen	201
Na 1945	225

Inleiding

Door Jessica Durlacher

‘2 oktober 1942, niet later dan een uur of vijf in de middag, een uur waarop je denkt: Vandaag komen ze niet meer (...)’

Er zijn van die zinnen in het werk van mijn vader die me nooit meer zullen loslaten.

Ze, let wel, dat waren Nederlandse politiemannen, die zijn ouders en hem op die dag arresteren en meenemen, een enkeltje naar de ondergang. Het begin van een reis, een reis van bijna drie jaar.

Andere zin: ‘Westerbork, 3 oktober 1942, dag van ontzetting.’

Enmaal in Westerbork zit mijn vader op de grond, veertien jaar is hij, enig kind, naast de rugzakken, te midden van een panische massa mensen, wachtend op zijn ouders die de koffers aan het zoeken zijn en ‘zich vastklampen aan schijnzekerheden’ en hij stelt zich de bange verwarde vraag: ‘Hoe kwam ik hier, op dit godvergeten punt in tijd en ruimte?’

Met de kennis van nu zijn het onverdraaglijke zinnen omdat je inmiddels weet waartoe al die paniek en zenuwen en angst leidden: de uiteindelijke deportatie naar Auschwitz, de scheiding van zijn ouders.

‘Mijn vader vind ik, sprakeloos, starend van angst of berusting, bijna een vreemde.’ [...] ‘Ons afscheid is gedeeld verdriet,’

schrijft hij wanneer hij met zijn vader zijn moeder in de verkeerde rij ziet staan. Het is ook de laatste keer dat hij zijn vader ziet.

Al die angst, al dat verdriet, niets zal de honger, de ziektes, het bijna sterven voorkomen, en alleen het toeval en het lot bepalen dat mijn vader, in 1945, als doodziek skelet bevrijd wordt door de Russen, zwevend tussen dood en leven, en op wonderbaarlijke wijze wordt gered door een passerend arts. Later zal hij erachter komen dat zijn beide ouders dood zijn, zijn vader stierf in Bergen-Belsen, net na de bevrijding, aan uitputting en ziekte, zijn moeder in Stutthof – een kamp waar niemand levend uit kwam, een vernietigingsmachine. Je moet zoeken tussen de regels in zijn verhalen: wat is er gebeurd, en waar was dat, en hoe, en het is ontluisterend. In de terloopse zinnen zitten de ergste mededelingen, kalm en precies.

Mijn vader zocht het allemaal uit, er is geen herinnering die hij niet staaft aan de feiten. Alles werd gecheckt.

‘Hij schreef om de naamloze slachtoffers een stem te geven en de naoorlogse generatie een geheugen,’ luidt de flaptekst van een eerdere uitgave van Gerard Durlachers verzameld werk. Daar kun je weinig tegen inbrengen, al was het maar omdat mijn vader dit hoogstwaarschijnlijk zelf zo heeft geformuleerd. Zijn werk biedt die stem en dat geheugen.

Wel kun je je afvragen of hij die motieven al meteen had, of die aan het begin hebben gestaan van zijn schrijverschap.

Heel lang (veertig jaar) vertelde hij immers niets, heel lang ging dat eenvoudigweg niet.

En toen was er opeens dat wonderlijke moment: dat hij de woorden vond. Ze kwamen, uit het niets leek het. Hij schreef ze op vanuit een diepe behoefte, omdat hij merkte dat hij het kon, omdat hij ineens wist wat hij wel en wat hij niet wenste te zeggen over de massa aan herinneringen en pijn in zijn hoofd: dit wel, dit niet.

Schrijven is beslist. Het moet geweldig voor hem zijn geweest dat hij eindelijk de juiste toon en de juiste vorm had gevonden.

den om het schandaal dat zijn leven had verwilderd en verwoest, met anderen te delen. Ook met ons, zijn kinderen, die hij nooit iets had kunnen zeggen.

Dat het veertig jaar had geduurd voor hij zover was, zegt een hoop. Die lange incubatietijd was kennelijk noodzakelijk voor hem, en te oordelen naar de kwaliteit en zeggingskracht van al zijn verhalen, ontstond die drang behalve uit de beweegreden om de generaties na hem in te lichten ook en vooral ter expressie van een diepgevoelde behoefte om ergens een vorm aan te geven die te sterk was om te negeren.

Voor dit boek werd een keuze gemaakt uit zijn beknopte oeuvre, dat uit vijf boeken bestaat. Hierin beschreef hij, aanvanke-lijk als socioloog, pijnlijk precies en in haast wetenschappelijk jargon, maar gaandeweg steeds meer als een schrijver – puttend uit zijn geheugen en met groot beeldend vermogen – zijn kindertijd in nazi-Duitsland (Baden-Baden) en zijn puberteit, vergiftigd in de concentratie- en vernietigingskampen die de nazi's voor joden en de andere zogenaamde vijanden van het Derde Rijk hadden laten bouwen: Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz, Groß Rosen.

Alles in zijn werk ademt angst, pijn en verlies, en het besef van een onmetelijk onrecht, maar wat het uiteindelijk zo bijzonder maakt is dat hij desalniettemin oog heeft voor, en nadruk legt op alles wat hem hoop bood. Schoonheid. Kennis. Waardigheid. Menselijkheid. Daarvoor was die lange incubatietijd waarschijnlijk nodig: om de balans te vinden tussen de bitterheid over de waarheid van de terreur en ook oog te hebben voor gevoelens die troost bieden, voor het goede en onbaatzuchtige in mensen. Juist door zijn oog voor de paar rechtvaardigen en hulpvaardigen die hij ontmoette tijdens de ellendigste uren uit zijn leven maakte hij het voor zichzelf mogelijk om ook van de allerergste ervaringen in het voorbijgaan, haast terloops, gewag te doen.

Dat hij ons, lezers, ons kinderen, daarmee in feite nog dieper raakte dan alleen de vinger op de terreur en de angst te leggen –

ik vermoed dat mijn vader daar niet eens bewust mee bezig is geweest.

Wij, zijn kinderen, wisten als gezegd niets van zijn geschiedenis tot mijn vader begon te schrijven. Alleen dat hij in een kamp gezeten had. Een soort ‘gevangenis’ zeiden mijn ouders. De toon waarop vertelde dat die gevangenis vele malen erger was dan wat dan ook. Ook zeiden ze dat hij ‘van alles’ had meegemaakt. ‘Heel erge dingen’. Ik vond het lange tijd gewoon dat mijn vader in de duisternis voor mijn geboorte heel erge dingen had meegeemaakt – een wereld zonder mezelf leek me sowieso vrij erg en duister – tot ik ontdekte dat deze mate van ongewoon niet met andere te vergelijken viel.

Pas toen hij begon te schrijven, ik was inmiddels al achttien en uit huis, drong de waarheid over zijn leven tijdens het lezen op een verpletterende manier tot me door. Praten kon ik er met hem ook toen niet over.

Sommige dingen zijn te erg.

Als wij over zijn werk praatten ging het over stijl en ritme, over de keuze voor woorden voor bepaalde gevoelens, over adjectieven, over witte plekken en alinea’s. Dit gesprek gaf ons een taal om op een redelijk gevaarlose manier te praten over datgene wat hem kennelijk zoveel jaren belemmerd had zich uit te spreken, wat ongetwijfeld te maken had met een redeloos maar verschrikkelijk gevoel van schaamte om de vernederingen en pijn die hij had moeten ondergaan. Makkelijk was het niet om alleen in die boeken over zijn verleden te kunnen lezen, ook al niet omdat wij, zijn kinderen, hierdoor ook zelf ineens tot buitenwereld leken te zijn gebombardeerd, maar zelfs tijdens zijn eerste reeks verhalen, gepubliceerd in *Strepen aan de hemel* (die nota bene begonnen als recensies van een tweetal boeken: *Walter Laqueur's Het gruwelijke geheim* en *Auschwitz and the Allies* van Martin Gilbert), zag ik al snel dat het voor hem niet anders had gekund.

Elk woord was voor ons een tipje van een sluier die hij op-

lichtte om dat wat hij ons niet kon zeggen of uitleggen, in zo precies en zorgvuldig mogelijk geformuleerde scènes op papier uiteen te zetten. De taal als masker dat grimassen van pijn moest verhullen, de tranen die hij inhield. Dit was de taal die hij kon regisseren en doseren naar eigen believen, geen woord te veel, geen beeld te erg, geen zin te lang, geen details die hij niet onder controle kon houden.

Tipjes en sluiers – beide zijn het misplaatst sierlijke en beloftevolle beelden om de betonnen bunker die hij om zijn herinneringen heen had gemetseld tot uitdrukking te brengen. Zijn tipsgewijze ontsluitingen toonden ons immers niets minder dan glimpen van de hel, de hel waarin zijn jeugd verdwenen was, een hel waar beloftes, geluk en veiligheid ten enenmale hadden ontbroken. In zijn boeken sleurt mijn vader ons langs de paar kijkgaatjes die hij met trillende handen in dat beton geslagen heeft om ons in het voorbijgaan van zijn ervaringen te laten kennisnemen, zonder ons voor altijd blind te willen maken.

De angst om de wereld met het beschrijven van te veel gruwelen voor altijd de hoop te ontnemen, was een van mijn vaders drijfveren om te schrijven over kleine, haast afgeleide gebeurtenissen, dingen die hem opvielen in de angstaanjagende reuzenvlucht die de geschiedenis in de jaren dertig en veertig nam. Zoals het verhaal over de huishoudster die tegen iedereen heeft lopen klagen dat ze niets te eten krijgt bij de ‘joden-familie’ waar ze werkt en dan door mijn vaders moeder aan haar vrienden geëxposeerd wordt als ze in zijn moeders keuken net zit te schransen. Bitterheid om het virulente antisemitisme van de huishoudster naast de troost van de kleine genoegdoening zetten de werkelijkheid in een hel licht. Met fijne toetsen, in precies gedoseerde details en anekdotes, toont mijn vader de lafheid, de wreedheid, de horigheid aan denkbeelden die de bloeddorst in mensen opwekten en hun toestond anderen te offeren voor wat je een der verderfelijkste en wreedste grillen van de vorige eeuw kan noemen: het nazisme.

Maar ook ruimt hij plaats in voor de zachtmoedige leraar die hem tot zijn vertrek naar Westerbork met wiskunde blijft helpen en hem op het laatste moment nog even een wiskundeboek komt brengen, in het huis van bewaring. De naamloze Hongaarse arts die hem in KZ-Märzbachtal waar hij in het vervuilde stro 'kreperend als een hond, mijn voet een donkere ballon van bloed en pus, mijn lijf een oven in de vrieskou – lag te wachten op het einde' al improviserend 'opereert' en hem met zijn twee laatste Prontosil-tabletten het leven redde.

Niets spreekt vanzelf. Heel veel gebeurt toevallig, en het leven is een wonder dat gekoesterd moet worden.

Moge dit boek nog heel veel naoorlogse generaties een geheugen geven.

22 februari 2015

Peterchens Mondfahrt

In het pashokje van Kindlers breiwarenwinkel hangt de rubberlucht van oude sousbras en de warme vertrouwde mufheid als in grootmoeders kamer. De speldenknoppen op het parket prikken in mijn hiel als ik hinkend op één been mijn andere door de broekspijp van het donkerblauwe matrozenpakje probeer te mikken.

Met halftoegeknepen steekogen en spottendboos gespannen lippen kijkt de eigenaar naar het gestuntel. Mijn moeder, die ik mooi en deftig vind in haar lichtbruine veulenjas, staat half achter hem, verlegen zwijgend, keurend. Hij is een vijand, maar verkoopt aan joden, heb ik thuis gehoord. De broekspijpen voelen ongemakkelijk lang en kriebelig ruw boven mijn knieën en ik weet opeens dat zo de neteldoekse hemden aangevoeld hebben die Elisa in het sprookje voor de zwanenprinsen weefde.

Boos kijkt mijn spiegelbeeld mij aan, want de matrozenmuts, die veel zou hebben goedgeemaakt, die krijg ik niet. In plaats daarvan een wollen bol met klep die ook op feestdagen kan dienen als voorgeschreven hoofdbedekking. Een lederen Tiroler broek met mooie benen knopen, zoals de buurjongens die dragen, zou ik duizendmaal liever willen hebben, maar die gedachte kan niet eens worden uitgesproken.

Verdriet en boosheid voel ik als de rand van de nieuwe broek

langs de binnenkant van mijn ijskoude bovenbenen raspt.

Het vooruitzicht over enige dagen met mijn ouders naar de kerstvoorstelling van *Peterchens Mondfahrt* in de grote schouwburg te gaan, laat het ongerief snel vergeten.

In een mist van kleine sneeuwvlokjes, waarin de straatlantaarns als volle manen schijnen, lopen wij gedrieën langs de ramen van winkels en woonhuizen. Door halfgeopende gordijnen zijn verlichte kerstbomen en adventskransen zichtbaar die bij ons thuis ontbreken. Mijn moeder voelt mijn verlangen mee, maar vader wijst de wens naar wintergroen bars van de hand: wij immers hebben Chanoeka.

Hij loopt enkele passen voor ons uit. Een reus met donkere zware jas en stijve zwarte hoed met ronde rand, de Edenhat. Zijn wandelstok, het wonder met de verborgen paraplu, is groter dan ikzelf. Haast nooit gebruikt hij hem als steun bij het lopen; het is de lange wijsvinger waarmee hij mensen en dingen aanwijst en die hij omhoogzwaait bij elke groet.

Op de hoek van de Leopoldplatz komt oom Rudi, vaders schoolvriend, lachend naast ons lopen. Hij lacht heel vaak en kan soms de scherpe vouwen boven vaders mond verzachten. De verlichte etalage van zijn winkel met speelgoed, keukenspullen en servies kan ik van hier nog zien. Het klappertjespistool dat ik nog pas geleden zomaar van hem kreeg, wordt als een schat door mij gekoesterd, maar helaas is de munitie op en mag niet worden aangevuld.

Wij lopen in de richting van het Kurhaus dat ik in het mistige licht vaag kan herkennen van de zondagochtendwandelingen naar de Trinkhalle, waar oude mensen stinkend water drinken en griezellige wandschilderingen met geharnaste ridders, draken, briesende paarden en angstige maagden mij kippenvel bezorgen.

Links van het Kurhaus schijnen door de kale bomen van de Lichtenthalerallee de melkwitte ballonnentrossen van de schouw-

burglantaarns. Tijdens zomer- en herfstwandelingen met mijn moeder en Senta, mijn zwarte herder, had ik nooit kunnen dromen dat het roze schouwburggebouw 's avonds een sprookjespaleis zou worden.

Rudi versnelt opeens de pas, rent met fladderende broekspijpen vooruit en wijst op twee meer dan levensgrote sneeuwpoppen, roze door de weerschijn van de schouwburgfaçade. Een slanke man, een dikke vrouw en tussen hen in een grote smalle hazewind met kolen als ogen.

De beelden herken ik door de hond: mijn tante en haar verloofde, de acteur met monocle, bontkraag en spitse schoenen. De koetsiers van de vigilantes waarin beiden avond aan avond naar de schouwburg rijden, hadden met z'n allen een monument van sneeuw van hen gemaakt uit sympathie of, zoals mijn vader opmerkt, vanwege de hoge fooien.

De wit-roze voorkant van het theater, het balkon met lampjes, de stenen figuren in de daklijst, alles lijkt groter, mooier, indrukwekkender dan overdag. Uit alle ruiten van de vele boogrammen flonkert licht. De middelste van de drie toegangsdeuren staat wijdopen en de rode loper komt ons tegemoet tot bij de stenen treden.

Alles om mij heen is sprookje. Het donkere rood van onafzienbare rijen stoelen, de zacht hellende vloer, de lichtblauwe hemel met roze baby-engelen, de grote en kleine goudkleurige kandelaars, de maskers en de bolwangige bazuinblazers, de balkons als reusachtige elfenbanken, het rood glinsterende, golvende gordijn, dat alles lijkt wel het paleis van de koning waarin ik, de kleine Moek, op de toversloffes ben binnengevlogen.

Niet zo heel ver van het gordijn schuif ik, tussen mijn ouders in, naar het midden van een stoelenrij en zink bijna weg in het rode pluche. Achter mij giechelen twee meisjes met blonde vlechten en strikken. Omkijken durf ik niet.

Als de lichten langzaam doven, doven ook de geluiden onder het ge'shhht' van ouders. Een waas van stilte en verwachting

ligt over de zaal tot het moment dat vanachter de rechterkant van het gordijn een slee met witte namaakreeën en belletjes het toneel opglijdt. Een kleine kromme man met lange baard, bontmuts en bruine pij stapt eraf. Op zijn rug een volle jutezak, die hij in het midden van het toneel met een grom op de grond zet. Indringend gefluister glijdt door de rijen: ‘De kerstman, kijk, de kerstman.’ In plaats van het sprookjesachtige waarop ik gehoopt had, waarover mijn ouders thuis hadden verteld, waarvan ik melodieën als slaapliedjes kende, staat daar een kerstman die me angstig maakt met zijn twijgenroede en de zak waarin kinderen worden meegenomen.

Vanaf zijn hoge verlichte plaats spreekt hij ons toe, maar wat hij zegt dringt niet tot mij door. Dan noemt hij een naam of wijst een kind aan dat bij hem moet komen. Soms in tranen, soms heel moedig beklimt dat het toneel. Hij vraagt met zware stem of het kind dit jaar niet ongehoorzaam geweest is. De roede laat hij liggen en uit zijn zak pakt hij honingkoek en marsepein als de jongen of het meisje een lied voor hem zingt of een gedicht opzegt.

Mijn hart staat bijna stil van schrik als ik mijn naam hoor. Met gloeiend gezicht en tranen in de ogen probeer ik vergeefs mijn vrijheid te bepleiten.

De verlokking van ‘Lebkuchen’ en de geruststellende woorden van mijn moeder zijn niet bij machte de beklemming die ik voel te verdrijven. Dan versta ik het giechelend gefluisterde: ‘Schijtebroek’ achter me en driftig duw ik alle knieën opzij op weg naar het zijpad.

De trappen naar het toneel zijn hoger dan verwacht en als ik in het ravijn van de orkestbak kijk, vergeet ik mijn angst voor de kerstman. Groter lijkt hij hierboven. Hij wenkt vriendelijk en schoorvoetend loop ik over de plankenvloer naar hem toe. Naar zijn gezicht durf ik niet te kijken. De twijgenroede en de zak houden mij in hun ban en op zijn gebromde vraag naar mijn gedrag en mijn stoutheden antwoord ik met hees gefluister.

Hem kan ik toch niet vertellen van mijn wandaad in café Schweinfurt, waar ik uit verving en boosheid over het langdurige geklets van mijn tante en de eigenares, alle chocoladerolletjes en kersen van een grote witte Schwarzwald-taart in mijn mond gepropt had?

Of ik een lied voor hem wil zingen? een vers opzeggen? Mijn keel lijkt dichtgeknepen, mijn hoofd een draaimolen. Hij bromt: 'Kommt ein Vogel geflogen...' Ik probeer te zingen, maar geen geluid wil uit mijn mond komen. Uit de zaal ruisen stemmen. Hij buigt zich voorover en biedt mij zijn oor om in te fluisteren.

Dat oor ken ik, ook het haar eromheen en als ik zijn ogen van dichtbij zie, weet ik dat alles goed is. De angst trekt weg; ik kan hem wel omarmen.

Mijn keel gaat open en mijn stem jubelt: 'Jij bent het kerstmannetje helemaal niet, jij bent oom Herbert!'

Ik merk dat hij schrikt en zie hem dan lachen met dichtgeknepen lippen als van beneden sissende en klaterende geluiden komen. Waarom onze bovenbuurman, de toneelspeler, die zo vaak bij ons op de koffie komt, nu opeens voor kerstman speelt, begrijp ik niet. Ik zing het liedje dat hij mij voorgebromd heeft, dicht bij zijn oor, krijg een groot hart van honingkoek en loop in het felle licht van schijnwerpers tevreden en gelukkig naar de trappen naast de griezelige orkestbak.

Op weg naar de rij waar mijn ouders zitten, kijken mensen met lacherige of boze gezichten naar mij.

Langs vele knieën schuif ik naar mijn plaats. Nog zo diep ben ik in mijn avontuur verzonken dat ik opmerkingen van toeschouwers niet versta. De blonde meisjes in de andere rij kijken weg alsof ik lucht ben. Hun vader met zijn kort geknipte stekelhoofd buigt zich voorover en snauwt mij bits toe: 'Brutaal jodenzong, ik zal je...'

De andere woorden verdrinken in de eerste maten van de ouverture en met het hart in de keel wacht ik tot het gordijn opengaat.

Kaarsen en fakkels

‘Boruch’... ‘boruch’... ‘Atho’... ‘atho’... ‘Adonai’... ‘adonai’: woord voor woord papegaai ik de onbegrijpelijke zegenspreuken na die voorafgaan aan mijn onzekere pogingen met een druipend brandend kaarsje een ander kaarsje aan te steken. Op een halfrond koekdoosdeksel beschilderd met rode rozen op witte ondergrond staat de eenzame kaars die ik, verward door de plechtigheid van het ogenblik, bijna omverstoot.

Aan weerskanten van mij de drie deftig donker geklede gestalten met zwarte hoeden en ernstige feestgezichten, flakkerend verlicht door het schijnsel van de drie Chanoeka-kandelars op het buffet. Mijn vader, oom Jacob, grootmoeders jongere broer en Albert, de ‘secretaris-oom’ met onze achternaam en onduidelijke familieband, hadden de eerste kaars op hun menora’s ontstoken onder het zingen van drie zegenspreuken in een vreemde ééntonige melodie, oom Jacob, de oudste, als eerste. Beschaamd voel ik mij over mijn onwetendheid, maar ook boos omdat ik als jongste mijn lichtje alleen op dat deksel met kaarsvetdruppels mag branden.

Achter mij grootmoeder, moeder en tante, ook in het mooi, en met een sjaal over het hoofd alsof het koud is binnen. Goedkeurend gemompel en zuchten van verlichting gaan op als mijn kaarsje vlamvat. Eindelijk ben ik klaar met het herhalen van al

die vreemde klanken. Mijn grootmoeder legt haar handen op mijn petje, prevelt Hebreeuwse woorden en eindigt met hetzelfde woord als waarmee ik geleerd heb mijn slaapgebed te besluiten: Omein. Dan fluistert ze voor allen hoorbaar: 'Als je de broges kan opzeggen, krijg je van mij een menora, helemaal voor jezelf.'

De tafel waarop de pakjes liggen trekt als een magneet mijn aandacht weg van het Chanoekalied, dat ieder op zijn eigen manier zingt, zonder op mijn vader te letten die de melodie op de vleugel speelt en probeert ons allen met zijn cantor-stem in het gareel te krijgen.

Opgelucht breng ik de hoeden naar de gang. Het feest waarvan moeder vindt dat het op Kerstmis lijkt kan nu beginnen. Een boom met pakjes aan de takken, met lichtjes, slingers, noten en harten van honingkoek, zoals bij andere kinderen thuis, is veel echter, maar de grote doos op tafel verjaagt mijn heimelijke droom. Bij het lospeuteren van het harige touw zijn mijn vingers stijf van opwinding.

Minuten later schuif ik op mijn knieën over het grote Perzische tapijt met de brede rand, die nu de straat is waarop mijn nieuwe rode brandweerwagen voortraast. Chanoeka is ook wel leuk!

Op de Leopoldsplatz, het grote plein dat ik nooit mag oversteken zonder iemands hand vast te houden, staat een reus van een dennenboom, versierd met lichtjes, slingers, zilveren ballen en ontelbare sterretjes. Ervoor een politieagent in het groen met de zwarte helm als een uitgestulpte bloempot, die over een bult op het achterhoofd getrokken is. Als bij een trekpop gaan zijn armen op en neer en knikken bij de ellebogen. De rattattaterende auto's stoppen en stinken, rijden rondjes om de boom en verdwijnen in de stralen van de ster waarvan de verkeersagent het middelpunt vormt.

De veilig-warme hand van Maria omvat mijn koude vuist en

knijpt die van plezier als de boom in zicht komt. 'Hij is mooier en groter dan andere jaren,' wasemt het uit haar mond en ze steekt ons beider handen in haar kriebelende mantelzak als we op het ruwe plaveisel voor de grote stam staan.

Geen auto rijdt nu meer voor de agent langs en het lijkt alsof die niets meer te doen heeft. Om ons heen staan kinderen met vaders en moeders. Het meisje naast mij draagt jongensschoenen en heeft grote stoppen in haar bruine lange kousen. Haar vader staat zonder overjas in zijn slobberige pak naast haar te rillen. Verlegen voel ik mij tussen zoveel arme mensen, maar op het moment dat de muziek begint te spelen en 'Oh Tannenbaum' als wolken uit ieders mond komt, vervliegt die schaamte. Maria's heldere hoge stem klinkt boven andere stemmen uit en ik waag ook het lied te zingen dat eigenlijk niet mag van thuis, maar wel van haar. Onze geheimpjes zal zij nooit verklappen. Altijd al is zij mijn warme veiligheid.

Lied volgt op lied, mijn voeten zijn koud en mijn aandacht verslapt.

Wij dringen door het maffe mensenbos naar de overkant van het plein. Onder verwijtende blikken uit de grauwe magere gezichten voel ik schuld voor mijn ongeduld.

Vanaf de trappen naar het stadhuis, hoog boven de straat met mijn grootmoeders meubelwinkel, torent de grijsstenen ridder die Bismarck heet. Uit zijn witte sneeuwhoed steekt een spits als een bliksemafleider. Hij lijkt op wacht te staan, maar ik ben opgelucht als zijn strenge blik mij niet meer kan volgen in het zwart marmeren portaal van de winkelingang.

Maria moet een paar keer op de koperen belknop drukken voor er, ver weg achter meubelschaduwen en zuilen van vloerbedekking, licht zichtbaar wordt.

Aan de schaatsende loop en de flapperende stofjas herken ik Aloïs, de politoerder. Op zoek naar het sleutelgat rammelt hij met trillende vingers aan de deurklink. Wazig en vriendelijk kijkt hij ons uit zijn natte donkere ogen aan en onder zijn wal-

russnor bromt hij: 'Vrolijk kerstfeest', alsof hij daarmee verlegen is.

Voor ons uit sloft hij terug naar het licht en laat een spoor van brandewijn- en spirituswalm achter zich. Die geur herken ik. Nog maar kort geleden hing hij ook in de muziekkamer waar Aloïs onze Ibach-vleugel bijna twee dagen lang met regelmatige armbewegingen en gepuf als een stoommachine glanzend wreef. Moeders gefluisterde woorden over zijn drankzucht wekten toen mijn medelijden op en ik ben blij dat hij straks aan het kerstfeest mee mag doen.

In de spookachtige zaal met zachte fauteuils en canapés, grote houten en messing bedden waarop Pullman-matrassen, torenhoge buffetten en zware tafels met O-benen, laat ik Maria's hand los en zoek het verboden avontuur van elastische springveren.

Uit de verlichte deuropening hoor ik mijn onverkorte voor- naam roepen en hoewel de boodschap verloren gaat in wol, pluche en bouclé, weet ik dat de ontdekkingstocht gestaakt moet worden en het feest gaat beginnen.

Het kantoor achter de winkel baadt in licht en ziet er veel vrolijker uit dan anders. De kale oude bureaus en tafels die op door-deweekse dagen volgestouwd zijn met papieren, inktstellen, vloeipapier en draaimolens met rammelende stempels, zijn nu verborgen onder moeders witte tafellakens en versierd met rode linten en vers dennengroen. Grote adventskransen waarop witte kaarsen met blikken knijpertjes zijn vastgeklemd, hangen aan paktouw van het geel berookte plafond. Naar een kerstboom hoef ik niet te zoeken. Thuis had grootmoeder met schrille stem de grens bij groene kransen getrokken. Een boom is volgens haar zoiets als ham of spek.

Onder de kransen op het witte damast ligt luilekkerland. De taarten en tulbanden, de kaneelsterren en de kerstsuikers houden mijn ogen gevangen. Pas na moeders zachte vermaning geef ik al die bekende en halfbekende personeelsleden een hand en wens hun vrolijk kerstfeest.

Zij zitten als gasten in de eigen kamer op kisten en stoelen, de meesten in het mooi, behalve Aloïs, die zijn stofjas nog aan heeft.

In een nieuwe leunstoel uit de toonzaal troont mijn kleine grijze grootmoeder. Om haar schouders ligt de omslagdoek met de grote mazen waar de kanten bef van haar zwarte jurk doorheen schijnt. Haar geaderde rechterhand steunt op de zwarte stok met zilveren knop en als zij iets tegen mijn moeder of mijn Nederlandse tante zegt over de lekkernijen en de pakjes op de tafel in de schaduw naast haar stoel, wijst zij met die stok om haar woorden kracht bij te zetten.

Achter haar dikke blikkerende brillenglazen frons mijn ooms vrouw geërgerd over dat gebaar. Als haar man aanstalten maakt om de pakjesavond met een toespraak te openen, fluistert ze hoorbaar dat mijn vader dat maar moet doen. Trots voel ik mij als hij dat zonder aarzeling op zich neemt en nieuwsgierig naar de inhoud van de pakjes, kijk ik hoe hij alle personeelsleden een cadeau, waarop ieders naam staat, in de hand legt en daarbij iets zegt waarom iedereen moet lachen.

Martha, de blonde winkeljuffrouw met de als telefoontjes over haar oren gerolde vlechten, draait de dop van de grote 4711-fles af en druppelt Kölnisch Wasser op mijn schone zakdoek.

Aloïs aarzelt of hij zijn cognac al zal aanspreken en besluit tot thuis te wachten als moeder hem Schnapps belooft.

Gersbach, vaders chauffeur, die nauwelijks in een auto past zonder zijn kort geknipte hoofd te stoten, lacht opgelucht als zijn grote handen moeiteloos in de gele nieuwe handschoenen glijden. De zijden das strikt hij ter plaatse voor de spiegel en hij breekt dan zomaar in gezang uit. Mijn vader valt in en het Parelvisserduet, dat zij altijd op hun lange reizen in de auto laten schallen, doet sommigen schrikken en anderen lachen.

Grootmoeders zwager, oom Adolf, kijkt fronsend voor zich. Zijn rimpelige gezicht lijkt minder rimpelig dan anders door de grote pleister op zijn voorhoofd. Een 'botsing met de bruinen'

hoor ik grootmoeder afkeurend mompelen, maar wat dat is begrijp ik niet zo goed.

Aan zijn geschenk is niet gedacht omdat hij Chanoeka behoort te vieren maar dat niet doet. Het pakje dat voor Willy, de onlangs verdwenen boekhouder, bestemd is, krijgt hij. De sigaren maken hem niet vrolijker.

Gersbach heft plagerig de eerste maten van het kerstlied aan maar stopt algauw omdat alleen Martha een paar tonen mee-
piept.

Maria, mijn moeder en mijn tante verdelen taart en tulband, reiken snoep en koekjes rond, schenken koffie en Schnapps terwijl mijn grootmoeder toekijkt alsof ze er niet helemaal bij is. Haar knijpbril valt in haar schoot.

Als van ver hoor ik de stemmen zoemen en door de beslagen ruiten van mijn slaap zie ik het kerstfeest langzaam doven.

Maria leest voor uit het dikke sprookjesboek met lekker enge plaatjes, maar vanavond luister ik niet zo goed. De flarden van zinnen over het Silvesterbal, die door de open deur van hun slaapkamer hoorbaar zijn, maken mij oneindig nieuwsgierig.

Mijn ouders kleden zich voor het feest. Mijn vaders hoge zwarte hoed, die anders in een doos onvindbaar in de kast staat, de lange witte glacéhandschoenen van mijn moeder en de wit en zwart zijden maskers had ik 's middags al zachtjes en met schone handen mogen aanraken. Later, in een onbewaakt moment, had ik grimassen gemaakt voor de spiegel met het veel te grote zwarte masker op mijn neus.

In de gang neem ik afscheid. Mijn moeder tilt de voile over de rand van haar hoed. Slechts heel voorzichtig mag ik mijn nachtzoen op haar fluwelig gepoederde wang drukken. Haar kus is vanavond als een vlinderbries, want lippenrood geeft af. Zo mooi als nu heb ik mijn ouders nooit gezien, nog mooier dan de foto's in de *Illustrierte*.

De clips in de hoeken van de rechte halsopening van moeders

zwarte crèpe-zijden jurk flonkeren blauw en groen. De ogen van de vos om haar nek kijken slaperig uit het grijze bont, bedwelmd door het parfum.

Mijn vader trekt zijn witte vlinderdas recht nadat hij moppend de stijve boord met het losgeschoten boordenknoopje aan het overhemd met de witte staldeuren heeft vastgemaakt.

Als Maria de huisdeur achter hen dichtgedaan heeft, wordt het weer rustig in de woning. Heel ver weg snort een auto en klokken luiden in afwachting van nieuwjaarsdag 1933.

Zacht getinkel van borden en bestek komt uit de eetkamer. Maria maakt ontbijt maar niemand is die eerste zondag wakker, behalve zij en ik.

Langer dan anders en luider roepen de klokken. Ik ontvlucht de donzen warmte van mijn bed en zeur Maria zo lang aan het hoofd tot zij uiteindelijk toestemt mij mee te nemen naar haar kerk.

Door de prikkerig-koude winterlucht, waaruit geen sneeuw wil vallen, loop ik aan Maria's hand naar het grote gele kerkgebouw met hoge torens, op het plein waar ook de dokter woont. Mijn moeder wil daar nooit naar binnen, maar nu zal ik dan eindelijk zien wat daar verborgen is.

Tallose rillerige mensen staan blootshoofds in de harde houten banken. Plafond en luchters zijn akelig hoog. Orgeltonen rollen dreunend door mijn buik en het gorgelen van de dominee weerkaatst van alle kanten. Ik versta geen woord, al weet ik dat het geen Hebreeuws is. Het geheim valt tegen en op weg naar huis, ver voor de eindpsalm, beken ik dat haar kerk mij niet zo leuk lijkt.

Achter de voordeur murmelt bezoek. Niemand vraagt ons waar we waren. Druk pratende kennissen van mijn ouders maken opgewonden bewegingen met handen en armen om hun woorden kracht bij te zetten. Sommigen hebben de hoed nog op als in de synagoge. De dikke cantor met zijn grote glimmende